

УДК 821.161.2.09:7.034

Наливайко Д. С.

ДО ПРОБЛЕМИ РЕНЕСАНСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті доводиться, що в XVI— на початку XVII ст. в українській літературі були присутні спорадичні прояви Ренесансу, але вони не дають підстав твердити про існування ренесансної культури на українському ґрунті. Культурно-історичні функції Ренесансу—гуманізація і секуляризація культури, освоєння античної спадщини, перехід до новочасної жанрової системи тощо — здійснювалися у формах художньої системи бароко.

В історії української літератури особливе місце належить останнім десятиліттям XVI та першій третині XVII ст., які в наш час часто називають "епохою Ренесансу". Це був початок тривалої переломної епохи в розвитку українського письменства, що тривала до останніх десятиліть XVIII ст.; її сутність полягає в переході від середньовічної літератури до новочасної. Це нагадує загальну модель розвитку тогочасних літератур Західної та Центральної Європи і підштовхує до розуміння процесів, що відбувалися тоді в українській та названих літературах, як філогенезу й онтогенезу. Однак, аналогія тут можлива лише до певної межі, на рівні високої абстрагованості від конкретики літературних процесів в Україні й "латинській Європі".

Але спершу уточнимо терміни, які для даної статті є фундаментальними. Річ у тому, що ці терміни — Ренесанс і ренесанс та їх українські відповідники Відродження і відродження — є полісемантичними й досить розпливчастими. Ренесансом називають і культурно-історичну епоху XV—XVI ст., і культурний рух, що в той час охопив різні сфери духовно-практичної діяльності європейців, і "великий стиль" в літературі й мистецтві, інтегруючий "стиль епохи". Спираючись на традицію, що існує в науці східноєвропейських країн, я означатиму "Ренесансом" культурно-історичну епоху й культурний рух, а інтегруючий стиль епохи — "ренесансом".

Поряд із цим термін "Відродження" є розпливчастим та мінливим і в іншому сенсі. З минулого століття в науці існують, власне, два поняття Відродження: як явища історичного, зі специфічними дискурсами та функціями, локалізованими в просторі й часі, і як явища загального

змісту й характеру, що виникає в різних локусах і в різні епохи, знаменуючи поновлення активності певного народу чи регіону в сферах громадсько-політичного або культурного життя після тривалого застою або занепаду. В такому значенні, наприклад, набуло широкого вжитку поняття "слов'янського Відродження" щодо національно-культурного руху, який наприкінці XVIII та першій третині XIX ст. охопив поневолені слов'янські народи. В такому ж значенні М. Грушевський називав кінець XVI — першу половину XVII ст. "нашим першим національним Відродженням", першим відносно другого, що наступило у XIX ст.

Друге поняття поставало з першого, за принципом певної аналогії, далеко не повної, що вело до послаблення й зняття специфічно-історичного змісту поняття Відродження, до перетворення його в загальний означник, який легко прикладається до схожих процесів та епох в історії світової культури, від "китайського Відродження" VIII—IX ст. до "кельтського Відродження" кінця XIX — початку XX ст. На подібне розуміння Відродження збиваються й автори багатьох праць з історії української культури та літератури XVI—XVII ст., але при цьому вони з легкістю оголошують ренесансними в конкретно-історичному сенсі її різноманітні явища, насправді дуже далекі від парадигми європейського Відродження XV—XVI ст.

Безперечно, в останній третині XVI ст. в Україні розпочинається активізація громадського й культурного життя, яка набувала дедалі більшого розмаху. Ця активізація інтенсивно позначилася на літературному процесі, література починає відігравати визначну роль у духов-

ному й громадсько-політичному пробудженні українського народу і в розгортанні визвольного руху [1]. В останній третині XVI — на початку XVII ст. в Україні спостерігається різке зростання активності на ниві письменства, і за цей період з'являється майже в десять разів більше літературних пам'яток, ніж за всі попередні віки існування української літератури.

Одночасно в цей період відбувається урізноманітнення й ускладнення літературного процесу, в ньому виникають різні тенденції й спрямування як нарівні проблемно-тематичному, так і на рівні художньому. Поряд із творами, традиційними для давньої української літератури та літератур візантійсько-слов'янської культурної спільності, з'являються твори, в яких знаходять вираження нові віяння та інтенції, породжувані переломною епохою в історичному й культурному житті народу. В останніх з різною мірою визначеності проявляється пов'язаність із тогочасними європейськими ідейними рухами та художніми системами — з гуманізмом і реформацією, з ренесансом і бароко.

На цьому етапі відбуваються також принципово важливі зрушення та зміни в системі європейських відносин української літератури, поступове входження в новий міжнаціональний контекст, що мало першорядне значення для її подальшого розвитку. З часів Київської Русі вона належала до кола літератур православного-слов'янської культурної спільності, перебувала в активних зв'язках з літературами південнослов'янськими й візантійською, і цей контекст був тоді для неї визначальним. З останніх десятиліть XVI ст. розширюється діапазон міжнаціональних відносин нашої літератури і водночас починає змінюватися як їхня орієнтованість, так і їхній зміст та структура. Стадіальне й духовно ближчими лишаються для неї східно- й південнослов'янські літератури, але для її розвитку дедалі більшого значення набувають зв'язки з західнослов'янськими та західноєвропейськими літературами, передусім з польською літературою. Саме через ці зв'язки йдуть в Україну імпульси і впливи нових європейських ідейних та художніх рухів і течій.

В останні десятиліття у потрактуванні історії української літератури XVI — першої половини XVII ст. нашою наукою на перший план вийшла проблема її зв'язків і співвідношень з культурою та літературою Ренесансу або ж проблема "ренесансного етапу" української літератури, як її формулюють деякі науковці. Тут необхідно нагадати, що до 60-х рр. у нас дотримувалися традиційного, виробленого наукою XIX ст., погляду на Ренесанс як західноєвропейський культурний рух, що лише спорадично по-

значився на культурі православно-слов'янського Сходу, в тому числі й України. Як період розвитку української літератури, ренесанс був задекларований Д. Чижевським у його "Історії української літератури", де в основу періодизації покладено зміну "стилів епох" європейської літератури. Та, перенісши на українську літературу періодизаційну схему європейської літератури, відомий вчений обережно підійшов до названої проблеми і зазначив, що "ренесанс" (або "відродження") торкнувся України лише в кінці свого розвитку", що "впливи ренесансу, ..., незначні: почасти вони обмежилися засвоєнням певної тематики літературних творів", а "найскладніша проблема — утворення нового літературного стилю — не була розв'язана" [2, 215—216]. Отже, про ренесанс як літературний стиль епохи у нього не йдеться. Назвавши період XVI — початку XVII ст. в українській літературі "ренесансним", Чижевський розглянув у відповідному розділі явища (повістярство, переклади Святого писання, творчість Івана Вишенського), які з ренесансом не мають нічого спільного, і саме так їх кваліфікував.

Радикально почали розв'язувати цю проблему українські радянські літературознавці з 60-х рр., включаючи до української "літератури Відродження" і латиномовне письменство XVI ст., що розвинулося на терені Галичини, і письменників-полемістів кінця XVI — початку XVII ст. Поштовхом до цього послужила доповідь І. Голеніщева-Кутузова "Гуманізм у восточных славян (Украина и Белоруссия)", виголошена на Міжнародному з'їзді славистів у 1963 р. й видана окремою книжкою [3]. В цьому переосмисленні далось взнати те, що в радянській науці, яка виходила з відомої дифірамбічної характеристики Відродження та його діячів Ф. Енгельса ("найбільший прогресивний переворот з пережитих людством", "епоха, що потребувала титанів і породила титанів" і т. д.), "ренесанс" з наукової культурно-історичної категорії значною мірою перетворився на категорію оціночну, і згадані вчені вважали, що, "відкриваючи" ренесанс в українській літературі, вони тим самим підносять її. Якоюсь мірою це розумілося як виконання патріотичного обов'язку. При цьому не обходилося без перебільшень і натяжок, без декларацій, недостатньо або й зовсім не підтверджених фактичним матеріалом.

У XVI ст. гуманізм і культура Відродження ширяться в Польському королівстві, охоплюючи й українські землі. Більш того, ці землі, передусім Галичина, стають одним з найзначніших вогнищ ренесансної культури в усій Польсько-Литовській державі, зокрема, тут набувають значного розвитку ренесансна латиномовна по-

езія і проза. Вкажу хоча б на найзначніші явища, як от творчість С. Оріховського (1513 — 1566), відомого в усій Європі прозаїка й публіциста; на описові й дидактичні поеми С. Кльоновича (1545—1602), серед яких виділяється "Роксоланія" (1584), що містить поетичний опис Галичини; поезія Ш. Шимоновича (1558—1622), в "селянках" якого традиція буколічної поезії античності поєднується із впливами української народної поезії; Ш. Зиморовича і його "Роксоланки", пов'язані з традиціями ренесансної поезії. В комплексі це є справді примітне явище в літературній історії України, але разом з тим явище специфічне, що потребує особливого підходу.

Поряд з тим вихідці з України, починаючи з Павла Русина з Кросна (близько 1470 — близько 1517), беруть участь в осередку гуманізму й ренесансної культури при Краківському університеті в Польщі, розвивають свою діяльність і в інших європейських країнах. Той-таки Павло Русин останні роки свого життя провів в Австрії, де читав лекції про давньоримських поетів у Віденському університеті, публікував античні літературні пам'ятки і писав латиномовні поезії в стилі ренесансного класицизму. Переважно у Кракові творили і діяли Лукаш із Нового Міста (помер близько 1542 р.) — автор латинського підручника з епістолографії, Іван Турочинський (1511—1575) — вчений-правознавець і поет; значною мірою Григорій Чуй-Русин (близько 1523—1573) — автор латиномовних поем і еклог; у Польщі й Італії творив Юрій Тичинський-Рутенець (перша половина XVI ст.) — один із значних латиномовних поетів слов'янського світу. Отже, існують серйозні підстави стверджувати, що у XVI ст. "гуманісти українського походження, які вважали себе русичами, розвивали свою діяльність у Польщі й на Заході", що вони "поклали свої камені в фундамент чудової будови польського Відродження" [3, 6—7].

Однак, належність названих латиномовних письменників до літературної історії України не означає, що їх можна беззастережно включати до континууму української літератури, як це часом робиться. Адже беззаперечно також їхня належність до польської літератури. У вирішенні цього питання І. Голеніщев-Кутузов запропонував виходити з національної самосвідомості письменників ("мірилом національності, точніше — народності, ми беремо самовизначення автора"), і цей підхід був прийнятий українськими вченими. Але для XVI ст. це критерій непевний, у ньому наявний значний елемент модернізації. У той час національна самосвідомість тільки зароджувалася, розвинена ж була самосвідомість віросповідальна, а також регіональна, тобто свідомість належності до певного краю

чи міста. І коли Павло Кроснянин, як тепер доведено — німець з походження і латиномовний поет, підписував свої твори Paulus Crosnensis Ruthenus, то в цьому проявлялася саме регіональна свідомість, фіксувалося його походження з міста Кросна в Руському воєводстві, тобто в Галицькій Русі. Змісту, який можна було б кваліфікувати як вияв "руської самосвідомості", в його поезії немає, як, до речі, й змісту, який засвідчував би польську самосвідомість поета. Іншого типу самосвідомість виразно проявилася у Станіслава Оріховського — свідомість належності до Русі як давньої віросповідальної та етнокультурної реальності зі своїми основами й традиціями, відмінними від польських, "латинських".

Творчість названих вище письменників має різну причетність до змісту тогочасного життя українського народу — від майже нульового рівня до значного його охоплення і загостреного вираження певних процесів і проблем. Останнє стосується передусім Оріховського — одного з найзначніших письменників слов'янського Відродження, який заявляв про себе: "Я русич, гордий цим і охоче говорю про це всюди" [4,3]. Освіту він здобував у німецьких та італійських університетах, де засвоїв ідеї Реформації та ренесансного гуманізму, які поєднувалися в його світогляді й творчості. Загалом на Заході він провів сімнадцять років і на батьківщину повернувся зрілою людиною і сформованим письменником.

У творчості Оріховського, позначеній великим проблемно-тематичним багатством, важливе місце посідають теми й проблеми, актуальні для українського життя й літератури XVI—XVII ст.: боротьба з турецько-татарськими нападами, критика догматики та суспільно-політичної практики католицької церкви і захист православно-руської церкви та культури. До першої із цих тем він звернувся незабаром після повернення на батьківщину, опублікувавши дві промови в стилі філіпик Демосфена, т. з. турчики, в яких закликав усе королівство до боротьби з османською агресією і осуджував польську шляхту й магнатів, які не захищали від руйнівних нападів підвладні їм українські землі, турбуючись лише про збільшення своїх маєтностей і прибутків. Як зазначав ще М. Сумцов, тут Оріховський виступає українцем за своїми симпатіями й думками, йде в річищі українського письменства XVI—XVII ст., в якому боротьба з татарсько-турецькими нападами належала до животрепетних проблем. [5, 218]

У більшості своїх творів Оріховський піддав критиці окремі догмати католицької церкви і виступав на захист Русі та православно-руської

церкви. Щодо цього примітним є його твір "Хрещення у русичів" ("Baptismus ruthenorum", 1554), в якому він спростовує упередженість та вигадки католицького духовенства щодо православної Русі та її церковних обрядів і доводить, що немає істотних відмінностей між православною і католицькою вірами. В іншому творі ("De lege coelibatus", 1557) він виступає проти celibату, тобто безшлюбності католицького духовенства, солідаризуючись у цьому питанні з православною церквою; одночасно він викриває тут користолюбство й розбещеність католицького кліру, не зупиняючись і перед нападками на самого римського папу. В цей самий період Оріховський написав памфлет "Розрив з Римом" ("Repudium Romae", 1551), про який поширилися чутки як "про книгу дуже грізну й небезпечну для католицизму" [6,40]. В ній він і справді виступив проти самої інституції папства, трактуючи її, слідом за протестантськими полемістами, як підступного й небезпечного ворога європейських народів. І що в даному разі найважливіше зафіксувати, у памфлеті він хвалив патріархів православної церкви за те, що вони "не присягнули папі й з келиха його неправоти не пили", і за це він, "як гордий фараон, проголосив їх відступниками" [7, 320]. У цей самий час Оріховський не раз заявляв про намір повернутися "до віри своїх предків", тобто до православно-руської церкви. Польські дослідники здебільшого розцінюють ці заяви як шантажування католицького духовенства і самого папи, котрі, переслідуючи Оріховського, водночас побоювалися, щоб цей талановитий письменник і публіцист не перейшов до православних або протестантів. Однак, беручи до уваги гостроту усвідомлення Оріховським приналежності до Русі й симпатії до дискримінованої православної церкви, можна здогадуватися, що за згаданими деклараціями ховався серйозний і досить драматичний зміст. В сумі своїй всі ці факти й тенденції світогляду й творчості Оріховського дозволяють розглядати його і як українського латиномовного письменника Відродження [8].

Але безперечним є те, що за глибиною входження в тогочасне українське життя і гостротою реакції на певні його проблеми й колізії Оріховський є явищем унікальним у латиномовному письменстві на терені Галичини XVI СТ. Загалом пов'язаність з українським життям, його актуальними проблемами у цих письменників була незначною, якщо не зводилась до нуля. Так, поема С. Кльоновича "Роксоланія" присвячена Галицькій Русі, але постає вона в цьому творі у специфічному аспекті й висвітленні. Твір належить, як і написана раніше "Пісня про зубра" (1552) польсько-білоруського поета М. Гусов-

ського, до поширеного в ренесансній латиномовній поезії жанру описової поеми. Його популярність пояснюється тим, що гуманісти Відродження вбачали в поезії не лише мистецтво, а й "королеву всіх наук", вищу форму духовної діяльності, покликану охоплювати і досконало висловлювати "за допомогою метра" різні сфери досвіду і різні галузі знань. Саме таким твором і є поема Кльоновича. В ній описується природа й жителі Русі (Руського воеводства), яку поет, за пізньоантичною традицією, поновленою гуманістами Відродження, називає Роксоланією. Поема наповнена багатим географічним та етнографічним змістом, в ній поет розповідає про природу Русі, її міста і села, життєвий уклад і звичаї селян та інших верств населення. В цьому він виявляє не тільки ерудицію, а й спостережливість та художній хист, хоч разом з тим його малюнкові притаманна специфічна "класична" відстороненість.

Загалом же слід констатувати, що творчість характеризованих латиномовних письменників — це специфічне "пограничне явище", що належить і до української, і до польської літератур, а крім того — і чи не найбільшою мірою — й до наднаціональної новолатинської літератури, яка в XV—XVI СТ. набула потужного розвитку в різних країнах Європи. Як відомо, чітких розмежувань між національними літературами тоді ще не було, вони почали визначатися в Західній Європі лише під кінець епохи Відродження, а в інших регіонах і того пізніше. Передусім це стосується літератури на латинській мові в Західній Європі, а в Східній — на мові давньослов'янській, які були літературними мовами великих культурно-історичних спільнот. Між літературами цих спільнот як системами існували кардинальні відмінності, що охоплювали різні їх рівні.

І за своїм змістом, і за поетикою новолатинська література Відродження була, власне, наднаціональним утворенням, орієнтованим на античну культурну й літературну традицію. Тут необхідно нагадати, що культура Відродження "трималася на інтелігенції епохи, а вона, ця інтелігенція епохи, була, безперечно, міжнародною, в масштабах свого часу, звичайно. Це давно помічено і всіма істориками Ренесансу" [9, 247]. До цього варто додати, що в соціокультурному аспекті названа література була літературою ренесансної "республіки вчених", для якої латина не була мертвою мовою. До цієї "республіки" належали професори та студенти університетів, філософи, вчені, літератори, еруди, дипломати, юристи тощо, одне слово, європейська інтелігенція того часу, для якої латина була професійною мовою. В тогочасних універ-

ситетах, багатонаціональних за складом, латина служила й за розмовну мову, що використовувалася у повсякденному спілкуванні. В цілому ж "у XVI СТ. освічені люди значною мірою, а іноді й цілком, жили в атмосфері сучасної (і давньої) латинської словесності, і якщо цього не пам'ятати, то неможливо правильно оцінити їх діяльність в перспективі розвитку культури" [10,19].

Не тільки на рівні поетики, художніх норм і структур, а й на рівні семантики, ба навіть тематичного змісту ця література була тісно пов'язана з античною традицією, яку вона свідомо наслідувала й продовжувала. Тут необхідно належною мірою враховувати, що в тогочасній літературі, і найбільшою мірою в латинській, домінувала "естетика (поетика) тожсамості" (Ю. Лотман), яка характеризується порівняно слабким розвитком індивідуального первня і великим значенням традиції, усталених поглядів, матеріалу, мотивів і форм. Дотримуючись естетичного принципу наслідування (мімесису), ця література розуміла його подвійно — як "наслідування природи" і як "наслідування в труді", тобто наслідування зразків, які майже поспіль були зразками класичними (античними). В усіх її жанрах "наслідування античності" виступало провідним принципом творчості й умовою успіху", а визначальним критерієм оцінки творів служили не їхні індивідуальні якості, оригінальність, а їхня близькість до класичних взірців [11, 30—31].

Всі ці ознаки та риси властиві й ренесансній латиномовній літературі, що розвивалася в XVI СТ. на західноукраїнських землях. Вона теж перебуває в полі тем, мотивів, образів античної, переважно римської, словесності, наповнена античними топосами, ремінісценціями, парафразами, алюзіями. У Павла Кроснянина, Григорія Чуча та інших поетів маємо той же високий ступінь підпорядкування творчості класичній (античній) традиції, ту ж настанову на "наслідування зразків" як фундаментальний принцип поетики. Причому це наслідування теж простягається аж до репродукування стилю й версифікації давньоримських поетів.

Та важливо наголосити, що сказане вище також означає, що, творячи латиною за західними новолатинськими моделями, ця література була дуже далекою від традиційної української словесності, яка засновувалася на візантійсько-слов'янській культурній і літературній традиції. На мою думку, цей розрив неабиякою мірою поглиблювався тим, що, на відміну від Заходу, середньовічні літератури православно-слов'янського регіону не мали того прямого зв'язку з античністю, що мали літератури "латинської Європи". Тут грецька мова не мала та-

кого поширення і статусу, що мала друга з мов античного світу — латинська, в середньовічній Західній Європі, не будучи спільною для Візантії і слов'янських країн мовою церкви, освіти, культури, літератури. Перефразовуючи Е. Р. Курціуса, можна сказати, що в православно-слов'янському регіоні не було "грецького середньовіччя", аналогічного "латинському середньовіччю" на Заході [12], з якого розвинулась новолатинська література Відродження. Літературною мовою для православно-слов'янських народів служила мова старослов'янська, якою здійснювалися численні переклади з візантійської книжності, але це була переважно канонізована візантійська православно-християнська література. На давньогрецьку "поганську" літературу перекладання не поширювалось, і вона тут фактично лишалася terra incognita. Так, у книжності Київської Русі можна знайти згадки про Оміра (Гомера) чи Платона, але жодних перекладів або виразних рефлексів їхніх творів.

Тут слід зауважити, що поява в православно-слов'янському регіоні старослов'янської мови як міжнародної літературної мови з притаманними їй мовам функціями не було явищем однозначно позитивним, як воно традиційно трактувалося в радянській науці. Не можна забувати, що це також означало витіснення грецької мови не тільки зі сфери церковної, а й освітньої, культурної та літературної, і водночас — втрату можливості безпосереднього контакту з грецькою частиною античної літературної спадщини, власне, ізолювання від неї. Таким чином унеможлиблювалася поява в православно-слов'янському регіоні "грецького середньовіччя", подібного до "латинського середньовіччя" на Заході, зокрема, виникнення, за означеннями Е. Панофського, *renascences* IX, X—XI і XII—XIII ст., що вели до появи Renaissance, "великого Ренесансу" XIV—XVI СТ. [13,8—9]. І характерно, що в українську літературу, а через неї і в інші літератури православно-слов'янського кола, антична спадщина приходить у XVI СТ. не прямим шляхом звернення до грецької частини цієї спадщини, а шляхом кружним, через Західну Європу й у формі латиномовного письменства.

Думається, що латиномовне письменство Галичини XVI СТ. не слід беззастережно ідентифікувати з давньою українською літературою, як це останнім часом у нас часто робиться. Як на мій погляд, це явище належить скоріше до історії літератури в Україні, ніж до історії української літератури, її історичного континууму. Слід зауважити й те, що воно не було явищем суто ренесансним, а таким, що несло в собі й згадуване "латинське середньовіччя". І пов'язане чи навіть вкорінене воно не в грецькій античній

спадщині, що було б природнішим для літератури, яка від свого виникнення належала до візантійсько-слов'янської культурної спільноти, а в римській, латинській античній спадщині, в її західних середньовічній і ренесансній редакціях.

Одне слово, це було письменство, що не мало внутрішнього іманентного зв'язку з традицією і типологією давньоукраїнської літератури і не вписувалося в її історичний контекст. Воно жодною мірою не самоідентифікувалося з давньою українською літературою і культурою. В сутності своїй воно було переходом в інший культурно-історичний простір і до іншої генеральної парадигми літературної творчості. Воно було "своїм" хіба що для *genti rutheni natione polona* й тоненького прошарку інтелігенції, католицької за походженням або покатоличеної, оскільки в той час залучення до "латинської культури" було пов'язане зі зміною віросповідання.

Тож і не дивно, що ця латиномовна література XVI ст., навіть Оріховський, не була прийнята наступними поколіннями українських письменників та культурних діячів, не лише полемістами кінця XVI — початку XVII ст., а й пізнішими, тими, що вже не відверталися від "латинської культури" й не заперечували її. Однак, вони не переходили до неї, а пішли шляхом її поступового освоєння і синтезування на основі етнонаціональної культурної та літературної традиції. Але ці процеси, ренесансні за своїм характером, розгорнулися вже за межами доби Відродження, в культурі й літературі українського бароко.

Отже, явища ренесансної новолатинської літератури, що виникали в зоні українсько-польського культурного пограниччя, яке водночас було й пограниччям двох культурно-історичних спільнот, не проникали в глибинні пласти українського духовного життя і майже не зачепили традиційну літературу. Однак, це не означає, що новолатинська освіченість і ренесансний класицизм виявилися чимось цілком стороннім для української літератури. Вони означали свого роду прорив у тогочасній українській культурі й літературі, клали початок процесу, який в інших формах знайшов продовження в XVII—XVIII ст. і зіграв принципово важливу роль в утвердженні української літератури на нових шляхах її розвитку, які були й шляхами її інтеграції в новоевропейську культурну спільноту.

* * *

Ще одним принципово важливим і не до кінця з'ясованим аспектом проблеми Відродження в українській літературі є його співвідношення і взаємодія з Реформацією. Річ у тому, що гу-

манізм і ренесанс входили в українську культуру й літературу не в "чистому вигляді", не в італійському варіанті, а скоріш у варіанті німецькому, тобто в переплетінні з Реформацією, до того ж з явною перевагою реформаційних елементів та інтенцій у цьому симбіозі. Проникнення реформаційних віянь і течій на українські землі розпочалося в середині XVI ст. і відразу набуло значного розмаху. Як констатував ще Я. Лукашевич, у другій половині XVI ст. "за короткий час захоплення протестантськими рухами в Литві (Білорусі — Д. Н.) й Русі (Україні — Д. Н.) стало таким загальним, що мало хто з більш-менш освічених людей уникнув його" [14]. Найбільшого поширення на українських і білоруських землях набув кальвінізм, а також антиринітаризм, одна з найрадикальніших реформаційних течій.

Тут на весь зріст постає масштабна складна проблема співвідношення й пов'язаності Ренесансу та Реформації в європейській духовній культурі того часу, яка має прямий стосунок і до української культури. Вона по-різному трактується в науці, часто-густо з діаметрально протилежних позицій. У нашій науці до недавнього часу була прийнята відома концепція К. Бурдаха, за якою Реформація є продовженням Ренесансу на певному етапі суспільного й культурного розвитку Німеччини й ряду інших країн Європи [15]. Після другої світової війни поширився принципово інший погляд на Реформацію як першу реакцію на Відродження, що поновлювала владу релігії над свідомістю людей, як рецидив середньовіччя в епоху розквіту ренесансної культури [16]. На мій погляд, існують глибокі розбіжності між Ренесансом і Реформацією, це рухи з різними парадигмами й функціональністю, але цим не виключається певна їхня пов'язаність, певні спільні риси та інтенції.

Ренесанс не був антирелігійним рухом, але його основна культурно-історична місія полягала у витворенні секуляризованої світської культури, тоді як Реформація ставила своїм основним завданням "очищення релігії" та "удосконалення церкви", пристосування їх до потреб нового часу й соціально-економічного поступу. Загальновідомо, що там, де Реформація перемала, нова церква переслідувала гуманізм та ренесансне "поганство" ще завзятіше, ніж "стара" католицька. Разом з тим Реформації не чужий був раціоналізм, прагнення до узгодження церковних догм з "вимогами розуму", її діячі широко користувалися доробком гуманістів, їхньої філології, педагогіки, філософії. Цим передусім зумовлюється те, що в країнах Центральної і Середньо-Східної Європи Ренесанс і Реформація зближалися в опозиції середньовічному феода-

лізмові й середньовічній церкві. До країн, у яких у XVI ст. виник цей специфічний ренесансно-реформаційний симбіоз, слід віднести й Україну та Білорусь. Але тут справа ускладнювалася тим, що на їхніх теренах існували в той час три церкви — православна, католицька й протестантська, які боролися між собою. До того ж середині православної церкви проявлялася своя "православна реформація", а відповідно й "православна контрреформація".

Однак, не буду тут зупинятися на поширенні реформаційних рухів та віянь в Україні, на їхній ролі в її духовному пробудженні, на їхній дії на ниві освіти й книжної справи, — ці питання з другої половини XIX ст. привертають увагу дослідників і досить ґрунтовно вивчені. Таким же "традиційним" предметом вивчення є діяльність братств та пов'язана з ними полемічна література кінця XVI — початку XVII ст., але тут далеко не все видається безспірним, особливо трактування полемічної літератури. Саме на цьому питанні в аспекті теми цієї статті необхідно зупинитися докладніше.

У нашій науці останніх десятиліть поширилась думка про полемічну літературу зазначеного періоду як вияв "українського й білоруського гуманізму", навіть як провідника ренесансно-гуманістичних віянь та впливів у східнослов'янському світі. Ці гіпотетичні уявлення набувають уможливної вірогідності у світлі концепції Реформації як специфічного продовження гуманізму та ренесансу. Але ж, як мовилось, існують фундаментальні відмінності між Відродженням та Реформацією, і такі самі відмінності між літературами, що виникали на ґрунті цих рухів. Породжувана реформаційним рухом література, безсумнівно, інша за своїми ідеологемами й структурою, за провідними настановами й функціями, жанровою системою і стилем, і саме до неї в багатьох аспектах виявляє типологічну близькість українсько-білоруська полемічна література.

Дія Реформації на літературний процес була неоднозначною і неоднорідною. З одного боку, нею було викликане нове відхилення центру духовного життя в релігійно-метафізичну сферу, що означало відхід від ренесансного ствердження людини й людського світу як вищих цінностей буття й основного предмета мистецтва. Бог, взаємини людини з Богом — ось що знову стає центральною проблемою не лише теологічних трактатів, а й художньої літератури, що виростала в силовому полі Реформації. Водночас вона викликала загострення віросповідальної боротьби, актуалізувала віросповідальні питання, що вело до швидкого зростання релігійно-полемічної літератури. З другого боку, Реформація ста-

ла потужним Імпульсом громадсько-політичної активізації літератури, її безпосереднього вторгнення в життя й суспільно-ідеологічну боротьбу. На відміну од ренесансного гуманізму з його вузькою соціальною базою, якою переважно була ренесансна інтелігенція, Реформація в багатьох країнах втягнула в рух широкі кола громадськості, стала справді масовим рухом.

Ці якості й інтенції літератури Реформації, і зокрема, те, що нагальні проблеми буття в ній переломлювалися крізь призму релігійного світогляду, робило її стадіальне і структурно близькою тогочасній українській культурі. Не слід забувати про те, що ця культура була культурою несекуляризованою, і метамова Реформації була їй незрівнянно ближчою і зрозумілішою, ніж метамова секуляризованої культури Ренесансу з її "поганськими" інтенціями. Особливо близькі сходження з літературою Реформації виявляє полемічне письменство кінця XVI — початку XVII ст., актуалізоване специфічними обставинами релігійно-церковного та культурного життя тогочасної України. Перебуваючи у вирі цього життя, воно не обмежувалось релігійно-догматичними питаннями, а й захоплювало загальні громадсько-політичні та національно-культурні проблеми.

Цьому письменству притаманні як прямі контакти зв'язки, так і типологічні відповідності з європейською літературою Реформації. Контактні зв'язки розвивалися на ґрунті зближення православних і протестантів Речі Посполитої перед лицем спільної загрози — наступом католицької контрреформації. Це зближення відбувалося не тільки на політичній основі, "а й на ґрунті релігійно-науковому, — на ґрунті багатой полемічної літератури останніх", тобто протестантів [17, 212]. Цей союз почав складатися одразу ж, як тільки в Речі Посполитій активізувалася католицька реакція і розпочалася пропаганда унії. З появою трактату Петра Скарги "Про єдність церкви Божої" (1577), який містив "теоретичне обґрунтування унії", князь Острозький доручив виступити з його спростуванням антиринітарію Мотовилові, полемічна відповідь якого не збереглася. На твір Скарги "Брестський собор" (1597) теж відповів протестант, який сховався під псевдонімом Христофор Філолет, відомим "Апокрисисом" (1598); написаний він з реформаційних позицій, близьких до антиринітаризму [18].

Звертаючись до літератури Реформації, українські письменники-полемісти запозичували з неї не тільки відомості історичного та догматичного змісту, а й викривальні та дидактичні ідеї, окремі сюжети й мотиви, різномірні образи, полемічні прийоми й риторичні засоби. Так, ними була

сприйнята ідея папи-антихриста, спрямована Лютером проти папства й католицької церкви. В Україні першим почав її розвивати антитринітарій Мотовило, а далі вона була підхоплена православними полемістами — невідомим автором "Послання до латин із їх же книг", Василем Суразьким, Стефаном Зизанієм, Іваном Вишенським та іншими, причому, у них цей мотив набув переважно літературної сатирично-викривальної розробки.

Типологічні сходження української полемічної літератури з літературою Реформації починаються з того, що в ній також артикулюються ідеї повернення до "чистого", тобто первісного християнства. Як відомо, ідеалом і еталоном не тільки церковного, а й суспільного устрою для радикальних реформаційних течій був устрій первісних християнських общин. Цю ж базову релігійно-суспільну парадигму знаходимо і в українських письменників-полемістів кінця XVI — початку XVII ст. Розгорнуте вираження знайшла вона в "Апокрисисі" — творі, написаному протестантом, скоріш за все М. Броневським, зукраїнізованим поляком і учасником Острозького гуртка, який був добре обізнаний з польською і західною літературою антитринітаріїв. Аналогічні ідеї висловлює і Стефан Зизаній у "Казанні святого Кирила..." (1596), трактуючи Христа як захисника всіх зневажених і пригноблених, тобто в душі первісного християнства, яке було релігією соціальних низів. Христос у Зизанія — опікун і захисник гноблених, тоді як Антихрист — заступник багатих і знатних, а це вже ідея, характерна для радикальних реформаційних течій, зокрема, для антитринітаризму, який мав вплив на автора "Казання..."

Але ж ці ідеї голосно звучать і в Івана Вишенського, який щиро вважав протестантів єретиками і найрішучіше від них відмежовувався. Для нього первісне християнство теж було базовою платформою критики й заперечення не лише унії та католицької церкви, а й усього суспільного устрою Речі Посполитої, всього "гріховного світу". При цьому близькою до первісного християнства він вважав православну церкву і проголошував, що на її основі відродиться "чисте християнство". За слушним спостереженням І. Єрьоміна, "з точки зору Вишенського, православна церква в Польсько-Литовській державі, на відміну од католицької, не тільки відповідає всім вимогам "справжньої" церкви, а також є її живим втіленням тут, на землі. Твердячи це, Вишенський, звичайно, надто згущав фарби: в його зображенні православна церква явно стилізована під давньохристиянську часів її переслідувань і гонінь. Але частка істини в цій характеристиці все-таки була" [19, 255].

Тут річ у тім, що православна церква піддавалася тоді в Речі Посполитій всіляким утискам і перебувала в напівлегальному становищі, до того ж, внаслідок прийняття унії більшістю ієрархів та масового покатоличення української шляхти, вона ставала церквою переважно простого люду. Це й давало Вишенському можливість трактувати її в такий спосіб, наближаючи до давньохристиянського ідеалу. Можливо, тут не виключаються повністю і впливи європейської Реформації, якими була тоді насичена атмосфера духовного й ідеологічного життя в Україні. Та в цілому ці проповіді Івана Вишенського, вся його ідеологема "чистої церкви" й "чистого життя" — явище, що іманентне розвинулося на українському ґрунті, маючи й певні типологічні сходження з європейською Реформацією.

Типологічну близькість української полемічної літератури до літератури європейської Реформації вбачаємо і в тому, що вона також широко зверталася до Біблії як арсеналу ідей і притчевих прикладів, профетичного пафосу і грізних викривань. Знову ж таки, все це найвиразніше проявилось у Вишенського, в його "єреміадах", спрямованих як проти католицької церкви та православних ієрархів-відступників, так і проти зла та неправди, що запанували в Польсько-Литовській державі. В ній він бачив повний відхід од істинного християнства і піддавав категоричному запереченню, навіть закликав "руський народ" залишити осквернене королівство й будувати "чисте життя" на вільних землях.

Українська полемічна література, як і література європейської Реформації, неоднорідна за своєю структурою, в її творах маємо різні співвідношення науково-теоретичного й літературно-художнього елементів. Близька до літератури Реформації і її жанрова система. За "важку артилерію" в ній також служили великі трактати типу "Апокрисиса" Христофора Філолета або "Палінодії" Захари Копистенського, автори яких у всеозброєнні богословської ерудиції вели теоретичний спір з католицькими теологами та унітатами. Але переважали в ній також "оперативні жанри" — звернення і послання, відкриті листи, отписи, діалоги, памфлети тощо. В більшості далекі від богословських тонкощів, вони були прямими відгуками на злобу дня, відповідями на запити громадсько-релігійного життя, їх не призначення полягало в тому, щоб протестувати й боротися, захищатися й викривати, давати відсіч супротивникам і згуртовувати однодумців; аргументами в цих творах служили не тільки релігійні догми, а й реальні життєві факти та явища, які часто наводилися з викривальною метою.

Ці "оперативні жанри" інтенсивно розвивалися вже в літературі чеського гуситства, яке в європейських вимірах було Передреформацією, а його література за своїм характером і парадигматикою — літературою передреформаційною [20]. Особливо активна роль належала їм у літературі німецької Реформації, саме завдяки їм ця література стала усвідомлювати себе дійовою силою, органом, що формує свідомість опозиційної громадськості [21]. Подібні жанрові утворення виникають і в українській полемічній літературі, причому, і за своїм призначенням та функціональністю, і за структурою та стилістикою вони є відповідниками "оперативних жанрів" у літературі європейської Реформації. Найпримітнішою і в цьому плані є творчість Івана Вишенського, який переважно виступав у подібних жанрах і є їх найвидатнішим репрезентантом в українській полемічній літературі кінця XVI — початку XVII СТ.

До найзначніших творів названих жанрів слід віднести "Отпис на лист в бозі велебного отця Іпатія" невідомого автора з Острозького гуртка, який сховався за псевдонімом Клирика Острозького. В цьому творі, спрямованому проти Іпатія Потія — одного з провідників унії, теологічні дискурси поєднуються з емоційно написаними картинами приниження і знущань, що їх зазнавали в Речі Посполитій православні. Характерним у цих жанрах є також анонімний твір "Пересторога", що з'явився на початку XVII СТ. Цей твір багатий на відомості й зарисовки становища "руського народу", що терпить від унії й католицької експансії, сатирично змальовані в ньому "єпископи-зрадники" Кирило Терлецький, Іпатій Потій, Михайл Рогоза та інші. Цікаві історіософські міркування автора про причини нещастя, що випали на долю його вітчизни Русі; на його думку, всі ці нещастя "постали тому, то князі й народ були малоосвічені, не було шкіл, дияволові легко було спокушати темних" [22, 13].

Та центральна постать в українській полемічній літературі того часу — це, безсумнівно, Іван Вишенський, який, за словами Д. Чижевського, "відрізняється од усіх своїх сучасників, як небо від землі. Відрізняється передусім тим, що він є письменником з Божого покликання" [2, 225]. Його твори внутрішньо ширші за полеміку з віросповідальних питань, в них є також зміст, що не відходить з часом, суто людський зміст, що залишається актуальним завжди.

За поширеними уявленнями, Іван Вишенський — постать яскрава і разом з тим глибоко суперечлива, навіть парадоксальна. Але таким він бачиться крізь століття, в його непростих "стикуваннях" з переломною епохою, її реаль-

ностями й колізіями, сам же по собі Вишенський був духовною особистістю напрочуд цілісною і завершеною. В науковій літературі він і його творчість витлумачуються по-різному, здебільшого в діаметрально протилежному сенсі. Так, для І. Франка він був "першим южноруським публіцистом в великім стилі", який кинув "огненний виклик ієрархам і цілій пануючій системі польській", будив своїми творами український народ, вселяючи в нього відвагу й силу для боротьби [23, 239—240, 262]. Грушевський, навпаки, характеризував Вишенського як письменника, котрий "в своїх писаннях являється дуже вимовним, гарячим і ширим, а тому надзвичайно інтересним представником консервативного, правовірного напрямку, який хотів би протиставити всім сумнівам, питанням, суперечностям того бурхливого часу візантійсько-руський аскетизм, староруську "простоту" [1, 175].

Слід сказати, що всі подальші інтерпретації Вишенського зводяться, зрештою, до цих двох магістральних ліній. Не вдаючись у їх розгляд, зазначу лише, що радянське літературознавство продовжило й довело до крайнього спрощення лінію, розпочату Франком. Але якщо Франко був свідомим того, що "соціальний радикалізм" Вишенського в основі своїй має аскетичний світогляд, то для названого літературознавства ніякої дилеми вже не існувало. Остаточна формула розуміння ним цього явища була виведена в академічній восьмитомній "Історії української літератури": "Іван Вишенський — письменник-демократ, гуманіст, палкий поборник прав і гідності людини, народний патріот, що піднісся до критики й заперечення всього феодално-кріпосницького ладу Речі Посполитої" [24, 236].

Переходячи до підсумків, розставимо акценти в питанні типології творчості Вишенського й української полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст., їх співвідношень з парадигмами європейських провідних ідейних та культурних рухів того часу. Цілком очевидно, що ні Вишенський, ні інші полемісти не "стикуються" з гуманізмом і ренесансом, як мовилось, ідеалом Вишенського й інших письменників-полемістів було первісне християнство, первісна християнська община, в якій "равно всі владіють, і равно всі старшинствуют, і равно всі мудрі суть, і равно всі учат і наказуют". Чи ж варто доводити, як це далеко духові Ренесансу, зокрема, ренесансному індивідуалізму, який є однією з найприкметніших рис епохи. Щодо Вишенського, то все, що не узгоджувалося з його ідеєю "чистого християнства", він піддавав безапеляційній критиці й запереченню. Так були сприйняті ним і ренесансно-гуманістичні віяння, які почали проникати в Україну, і він піднявся проти них з тією ж

запальною рішучістю, що и проти унії та єпископів-зрадників".

Інша річ — рух Реформації та породжена ним література. Звичайно, з ними українську поемічну літературу кінця XVI — початку XVII СТ. не можна ідентифікувати, але тут маємо безперечні типологічні паралелі та збіжності. До того ж вони значною мірою оперті на контактні зв'язки й спільні вихідні джерела — на Біблію і первісне християнство як взірець не лише церковного, а й суспільного та духовного устрою. Слід ще зазначити, що типологічні спільності української поемічної літератури й літератури західної Реформації не зводяться до світоглядних та ідеологічних парадигм, а поширюються й на художню сферу, зокрема, на жанрові системи й стилістику, орієнтовану на біблійно-християнські моделі. Загалом же слід сказати, що, як реакція на Відродження, Реформація була певним поверненням до середньовіччя, зокрема, в сфері літератури нею були активізовані жанри й стилі середньовічної духовної (клерикальної) літерату-

ри, і це також зближувало її з нашим поемічним письменством, яке було складовою несекуляризованої культури, що в основному зберігала середньовічний характер і структуру.

Але ж чи був Ренесанс в українській літературі? В XVI й на початку XVII СТ. були його спорадичні прояви, але вони не дають підстав твердити про існування ренесансної культури на українському ґрунті. Отже, ствердної відповіді на поставлене запитання не може бути, що ми й прагнули довести в цій статті. Проте, необхідно розрізняти в Ренесансі певні світоглядні й функціональні аспекти і його художню систему. Ця система в Україні не повторилася навіть за інших часів, тут не можуть зародити й пролонгації "українського Ренесансу" на все XVII СТ. Але культурно-історичні функції Ренесансу — гуманізація і секуляризація культури, освоєння античної спадщини, перехід до новочасної жанрової системи тощо, — були прийняті і якоюсь мірою здійснені в інших, неренесансних формах, у формах художньої системи бароко.

1. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці // *Грушевський М. С. Духовна Україна. Збірка творів.* — К., 1994.

2. Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. — Тернопіль, 1994.

3. Голенищев-Кутузов Й. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). — М., 1963. Під зміненою назвою ("Український і белорусський гуманізм") праця перевидана у збірці: *Голенищев-Кутузов Й. Н. Славянские литературы.* — М., 1978.

4. Biblioteka zapomnianych poetow i prozaikow polskich. Z. XXV—Warszawa, 1908.

5. Сумцов Н. Ф. Станислав Ориховский. — Киевская старина, 1888, XXIII.

6. Kubala L. Stanisław Orzechowski i wptyw jego na rozwój i upadek reformacji w Polsce. — Lwow, 1906.

7. Ossolinski J. M. Wiadomosci krytyczno-historyczne do dziejow literatury polskiej. T. III. Cz. 3. — Krakow, 1822.

8. Докладніше про цедив.: *Наливайко Д. С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // *Українська література XVI—XVII СТ. та інші слов'янські літератури.* — К., 1984.

9. Конрад Н. И. Запад и Восток. Статьи. — М., 1972.

10. Weintraub W. Lacinskie podloze polskiej literatury XVI wieku // *Literature staropolska i jej zwiazki europejskie.* — Wroclaw, 1973.

11. Van Tieghem P. La !literature latine de la Renaissance. — Paris, 1944.

12. Curtius E. R. Europaische Literatur und lateinische Mittelalter—Bern, 1945.

13. Panofsky E. Renaissance and renaissances in Western art.—Stockholm, 1960.

14. Lukaszewicz J. Dziej kosciola helwieckiego w Litwie.—Poznan, 1844.

15. Burdach K. Reformation, Renaissance und Humanismus.—Berlin, 1926.

16. Див.: *Голенищев-Кутузов Й. Н.* Итальянское Возрождение и славянские литературы XV—XVI веков.— М., 1963.

17. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века.— Казань, 1898.

18. Див.: *Яременко П. К.* Український письменник-поет Христово Філолет і його "Апокрисис".— Львів, 1964.

19. Еремін І. П. Иван Вишенский, его общественно-литературная деятельность // *Иван Вишенский. Сочинения.*—М.; Л., 1955.

20. Див.: *Dejiny ceske literatury.* T. 1.— Praha, 1959., Cast 3; *Winter E.* Fruhumanismus.— Berlin, 1967.

23. Див.: *Grundpositionen der deutschen Literatur im 16. Jahrhundert.*— Berlin, 1972.

24. Цит.: *Яременко П. К.* "Перестрога" — український антиуніатський памфлет початку XVII ст.— К., 1963.

25. Франко І. Иван Вишенський і его твори.— Львів, 1895.

26. Історія української літератури у восьми томах. Т. I.—К., 1967.

Nalyvaiko D.

TO THE PROBLEM OF RENAISSANCE IN UKRAINIAN LITERATURE

It is stated in the article that in XVI — early XVII c. there were sporadic manifestations of Renaissance in Ukrainian literature, but they do not give background to proclaim the existence of Renaissance' culture on Ukrainian basis. Meanwhile, cultural functions of Renaissance— humanization and secularization of culture, absorption of Antique heritage, to adoption of modern genre system etc.— were fulfilled in the shapes of baroque artistic frame.